

УДК.332.2.338

В.І. Куценко, д. е. н., професор

О.В. Гаращук, к. е. н., доцент

ПІСЛЯВУЗІВСЬКА ОСВІТА В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ ОСВІТИ І НАУКИ

«Не соромся вчитися...
Краще навчатися пізно, ніж ніколи!»
Езон

Розглянуто науково-теоретичні, методологічні та прикладні аспекти розвитку післявузівської освіти в умовах формування європейського освітнього простору, становлення ринкових відносин; розкрито роль після вузівської освіти у формуванні освітнього середовища, забезпеченні інноваційного соціально-економічного розвитку.

The scientific-theoretical, methodological and applied aspects of graduate education in the formation of the European educational space, the development of market relations and role after high school education in shaping the educational environment, providing innovative socio-economic development.

Ключові слова: післявузівська освіта, імператив розвитку, професіоналізм, інтеграція освіти й науки, неперервна освіта.

Key words: Postgraduate education, imperative of development, professionalism, integration of science and education, continuous education.

АКТУАЛЬНІСТЬ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В Україні формується інноваційне суспільство. Цьому має сприяти і післявузівська освіта. Однак остання за роки незалежності зазнала впливу руйнівних процесів, а тому не задовольняє потреби економіки та суспільства, не забезпечує формування конкурентоспроможного фахівця, який володів би такими знаннями, що можуть змінити техніку, технології, формувати інноваційний тип прогресу.

Дослідженню проблем розвитку післявузівської освіти присвячено багато науковців. Серед останніх Д. Богиця, М. Дробноход, П. Друкер, Я. Дуткевич, Р. Патора, В. Пуцов та ін.

Разом із тим в опублікованих роботах недостатня увага приділена дослідженню проблем розвитку післявузівської освіти у контексті інтеграції освіти та науки. Тому метою нашого дослідження є пошук шляхів подальшого розвитку післявузівської освіти та посилення її ролі в інтеграційному процесі освіти та науки.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Сьогодні суспільство вимагає, щоб освіта формувала інноваційного працівника, з творчим мисленням, бажанням до самоосвіти, діяльності, спрямованої на майбутнє, соціальною відповідальністю, впевненістю у своїх професійних силах. Адже людський чинник завжди відіграв ключову роль у житті суспільства. Від того, як використовуються людські ресурси, який рівень їх підготовки, яка мотивація до професійної діяльності, в остаточному підсумку залежать темпи соціально-економічного розвитку країни, якість життя населення, місце України на світовій арені.

У підготовці таких кадрів важлива роль належить системі безперервної освіти в цілому і кожній її ланки зокрема. Серед останніх — післявузівська освіта, яку слід розглядати в загальному контексті безперервної системи освіти, її модернізації та інтеграції в міжнародний освітній простір.

Національною доктриною розвитку освіти в Україні окреслено стратегічні завдання випереджувальної інноваційної розбудови системи освіти і науки як основи розвитку особистості, нації, держави. В цих умовах особливо актуалізується питання підготовки висококваліфікованих кадрів — кандидатів і докторів наук, тобто науково-педагогічних

кадрів викладацького складу вищих навчальних закладів (ВНЗ), науковців науково-дослідних інститутів. Гострота цієї проблеми посилювалась з наближенням 2010 року — року широкого впровадження вимог Болонської системи. Як відомо, реалізація Болонської декларації сприяє перш за все:

— вирівнюванню та уніфікації системи вищої освіти в різних країнах. Молода людина, закінчивши ВНЗ в одній країні, відповідно до умов Болонської системи, може влаштуватися на роботу чи продовжити навчання в іншій країні. Отримані нею диплом і кваліфікація визнаються повсюдно (до цього часу, на жаль, цього немає);

— переходу на двоступеневу систему вищої освіти. Друга, у свою чергу, передбачає дві програми — коротку (магістратуру) і довгу (докторантуру). Мета останньої — підтвердити вміння людини ставити наукові завдання та їх вирішувати.

Проблема якості вищої освіти, як зазначалось вище, є однією з ключових. Вона зумовлена, з одного боку, скороченням термінів підготовки випускників вищих навчальних закладів — бакалаврів, з іншого — появою магістерських програм, що дозволяє здійснювати більш поглиблену підготовку тих професій, де необхідними є додаткові знання, вміння, навички й особисті якості того, хто навчається.

Зрозуміло, що високого рівня підготовки кадрів у ВНЗ не можна досягти без участі в цьому процесі висококваліфікованих викладачів, без постійної науково-дослідницької та інноваційної діяльності у вищих навчальних закладах, тобто без посилення інтеграції освіти та науки.

Ключовим зобов'язанням України щодо Болонського процесу є забезпечення переходу не лише вищої освіти на ступеневу систему навчання, а й підготовка на останньому ступені доктора філософії (PhD). Тобто в контексті формування Європейського освітнього простору велика відповідальність покладається на аспірантуру та докторантуру.

Особливістю їх розвитку є зростання кількості. Останнім часом розвивається також позабюджетна форма підготовки кадрів вищої кваліфікації. У багатьох закладах, де функціонують аспірантури й докторантури, переглядається компонентна програма підготовки кадрів. Адже аспірантура і докторантура як складові післявузівської освіти мають ураховувати характер диверсифікації освітніх програм вищої школи, спрямованих на розширення академічної мобіль-

ності, міжвузівського і міжнародного співробітництва у сфері освіти та науки.

Як відомо, важливим напрямом сучасної державної політики у сфері науки і технологій є інтеграція вищої та післявузівської освіти, науки та наукоємного виробництва з метою пріоритетного розвитку наукових досліджень, інноваційних розробок, орієнтованих на становлення економіки і суспільства, що базуються на знаннях. У зв'язку з цим першочерговими завданнями, на розв'язання яких має спрямовуватися спільна діяльність вищої школи, аспірантури і докторантури, академічної та галузевої наук, стають ті, що пов'язані з відтворенням кадрів, удосконаленням системи підготовки та атестації фахівців вищої кваліфікації.

Інституціональними формами підготовки висококваліфікованих кадрів вищої кваліфікації є аспірантура (ад'юнктура) і докторантура, створені на базі науково-дослідних інститутів і вищих навчальних закладів. Аспірантура і докторантура — це основа відтворення та нарощування інтелектуального потенціалу, наукової еліти.

Обсяги і профілі підготовки кадрів в аспірантурі та докторантурі значною мірою залежать від галузевої спеціалізації економіки, розвитку вищої освіти. Адже вища освіта, з одного боку, є базою для поповнення аспірантури і докторантури, а з іншого — саме діяльність останніх спрямована на укомплектування вищих навчальних закладів висококваліфікованими кадрами — кандидатами і докторами наук. До речі, вища освіта останнім часом працює над удосконаленням забезпечення гнучкої ступеневої системи підготовки фахівців, подоланням диспропорції між підготовкою кадрів і потребою в них ринку праці.

У багатьох регіонах спостерігається значна невідповідність кадрів реальним потребам. Скажімо, у Донецькій області вже у другій половині 80-х років минулого століття підготовка фахівців зі спеціальності економіка та управління в машинобудуванні, гірничій справі та геодезії перевищила потреби вдвічі; у металознавстві, технології термічних обробок металів — у 4 рази; у сфері агрохімії та ґрунтознавства — втричі. Проте і нині підготовка фахівців із цих спеціальностей продовжується.

Якщо вища освіта позитивно впливає на соціально-економічні показники країни, соціальний захист населення (дослідження свідчать, що наявність у сім'ї хоча б одного з членів з вищою освітою вдвічі знижує ризик бідності), вища освіта сприяє адаптації населення до економічних змін, то ще з більшим оптимізмом у цьому контексті можна говорити про роль післявузівської освіти (аспірантури та докторантури).

Нині в Україні налічується близько 62 тис. кандидатів і 12,2 тисяч докторів наук. Їх підготовку забезпечують більше як 520 навчальних і наукових закладів, що мають аспірантуру і 249 — докторантуру, і ці цифри швидко зростають (рис. 1).

У розвитку цієї ланки післявузівської освіти спостерігаються як позитивні, так і негативні тенденції. Перш за все, хочеться відмітити те, що швидкими темпами зростає мережа аспірантури і докторантури, а також контингент їх слухачів; збільшується підготовка кадрів за прямими договорами з фізичними та юридичними особами. У той же час низькою залишається частка тих аспірантів і докторантів, які своєчасно закінчують навчання із захистом дисертацій. Зберігається висока частка аспірантів, які вибувають з аспірантури до закінчення навчального закладу без подання дисертації. Обсяги і структура підготовки кадрів, як і у вищих навчальних закладах, не відповідають політиці у сфері науки, техніки, технологій.

Діяльність аспірантури та докторантури — це, перш за все, наукова діяльність, якою, зазначає А. Ейнштейн, займаються різні люди, ставлячи перед собою різну мету. Серед останніх є й такі, що прийшли в науку заради пошуку істини. Саме такі люди потрібні вищій школі й науці. В умо-

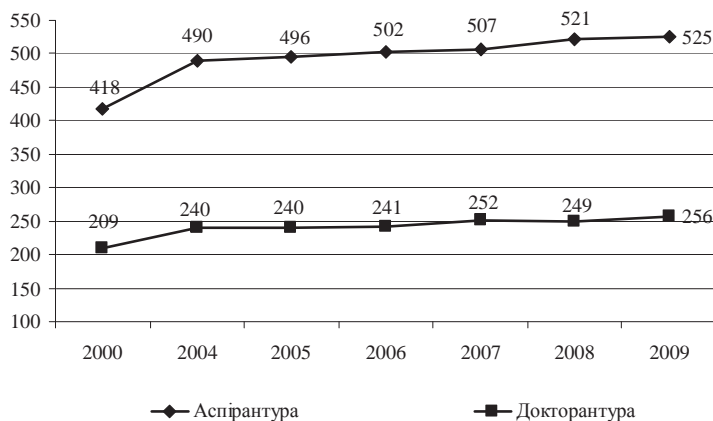

Рисунок 1. Динаміка мережі закладів, що здійснюють підготовку аспірантів і докторантів, по роках

вах наукоємної економіки аспірантура і докторантура мають активно взаємодіяти із суспільством. Такий підхід дозволить урахувати його потреби, здійснюючи підготовку наукових кадрів відповідно до потреб.

Проте, на жаль, цього не спостерігається. Підтвердженням останнього є низький рівень інновацій, що впроваджуються у виробництво (табл. 1).

Практично всі показники, що характеризують інноваційну діяльність в Україні, різко знизилися. Такий стан зумовлений багатьма причинами. Серед останніх і недофінансування науки. Як стверджує Лісабонська стратегія Європейського Союзу, на науку необхідно виділяти 3% валового внутрішнього продукту. Цього показника вже досягли США, Японія, Ізраїль. В Україні він не лише не досягнутий, але й має тенденцію до зменшення. Так, у 2005 р. він становить 1,17%, 2006 р. — 0,96, 2007 р. — 0,86%. Водночас не можна ігнорувати і той факт, що якість підготовки науковців в аспірантурі та докторантурі є недостатньою. Це підтверджує показник випуску наукових кадрів із захистом дисертації (рис. 2).

Як видно, у 2009 р. закінчили аспірантуру із захистом дисертації 23,0%. У той же час є регіони, де цей показник значно нижчий. Так, в Автономній Республіці Крим, Дніпропетровській, Чернігівській та Сумській областях він коливається від 7 до 11%. З року в рік надзвичайно низький цей показник у Севастополі, зокрема, у 2009 р. він становив 2,6%.

Значні диференціації спостерігаються і за галузями знань. Якщо у сфері медичних наук випуск аспірантів із захистом дисертацій у зазначеному році сягав 68,8%, то у сфері мистецтвознавства — 6,3, культурології — 6,6, сільськогосподарських наук — 11,3%.

Аналогічна ситуація характерна і для докторантури. Традиційно високим є цей показник у сфері медичних наук, який у 3,3 рази перевищує середній (усього 2009 р. випущено із докторантури із захистом дисертації 26,9%, а у сфері медичних наук — 87,5%).

Низький відсоток тих, хто успішно закінчує аспірантуру й докторантуру. Це певною мірою пояснюється насамперед тим, що значна частина молоді, яка приходить, скажімо, в аспірантуру, має слабку мотивацію до наукової праці. Крім того, негативно впливають на роботу аспірантури й докторантури такі чинники як:

- падіння престижу науково-педагогічної діяльності;
- низький рівень оплати праці педагога й науковця;
- обмеження можливості знайти роботу, близьку до теми дисертаційного дослідження;
- бажання виграти час, звільнившись від служби у війську.

Адже вікова група осіб, зарахованих до аспірантури у віці до 25 років, становить 75% від загальної чисельності.

Водночас не слід забувати і про те, що далеко не всі можуть займатись науковою діяльністю. Навіть значна частина випускників-відмінників не готова до продуктивної роботи над

кандидатською дисертацією, оскільки програма, за якою вони навчалися, розрахована на задоволення потреб економіки і не орієнтує майбутніх випускників на активну науково-дослідну діяльність, не сприяє набуттю необхідних навичок і знань. У той же час людина, що займається наукою, крім того, що має бути розумною, талановитою, повинна володіти наступними якостями:

— наполегливістю у досягненні поставленої мети, сильною волею, працездатністю, цілеспрямованістю;

— великою начитаністю та ерудицією, жадобою до знань;

— наявністю бажання до наукової діяльності та обізнаності з науковими роботами своїх попередників;

— відчуттям новизни та пріоритетів у сфері дослідження;

— почуттям задоволення, отриманого в процесі наукової діяльності;

— наявністю патріотичних мотивів та бажання принести користь людству тощо.

Усе це свідчить про необхідність суттєвих змін у діяльності аспірантури й докторантури, адже саме вони готують викладача вищої школи. Болонська система розрахована не лише на активного студента, а й не менш активного викладача. Вимоги до останнього посилюються. Тому в аспірантурі та докторантурі необхідно відійти від усіх рудиментів старої системи, що не відповідають світовим стандартам.

Водночас варто пам'ятати слова Т. Г. Шевченка: «І чужої навчайтесь, і свого не цурайтесь». У рамках міжнародної класифікації рівнів освіти аспірантура розглядається еквівалентною підготовці докторів філософії у США. У цій країні, як і Європі, присудження наукових ступенів — справа університетів. У переважній більшості з них науковий ступінь один — доктор філософії (PhD). У нас же традиційно склалось два наукові ступені. Однак, на відміну від США, присудження наукового ступеня кандидата наук в Україні базується в основному на написанні та захисті дисертації з відносно невеликим обсягом академічних знань. Кандидатська дисертація — це робота, в якій досягається розв'язання певних завдань, що мають суттєве значення для відповідної галузі знань, викладені науково обґрунтовані технічні, економічні чи технологічні розробки, які мають суттєве значення для економіки.

У докторській дисертації (за українськими вимогами) мають бути представлені теоретичні положення, сукупність яких можна кваліфікувати як дослідження, що має велике соціально-культурне чи господарське значення, або ж викладені науково обґрунтовані економічні, чи технологічні рішення, упровадження яких робить значний внесок у розвиток економіки.

У той же час можна зазначити, що в нинішньому вигляді система підготовки наукових кадрів не виконує своєї основної функції — кадрового забезпечення поточних і перспективних потреб науково-технічної сфери і вищих навчальних закладів.

У дисертаційних дослідженнях здійснюється теоретичний аналіз проблем на основі дослідження наукової літератури, матеріалів наукових конференцій, збірників тощо.

На третій Всесвітній конференції щодо підготовки кандидатів наук зафіксовано, що рівень підготовки кандидатів наук на пострадянському просторі поступає американському доктору філософії. Такий висновок було зроблено на ос-

Таблиця 1. Динаміка впровадження прогресивних технологічних процесів та освоєння виробництва нових видів продукції у промисловості

Показник	1995	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2008 до 1995, %
Упроваджено нових прогресивних технологічних процесів	2936	1403	1727	1808	1145	1419	1647	56
у т. ч. маловідходних, безвідходних і ресурсозберігаючих	1044	430	645	690	424	634	680	65
Освоєно виробництво нових видів продукції, найменувань	14472	15323	3978	3152	2408	2526	2446	21
З них нових видів техніки	1000	631	769	657	786	881	758	76

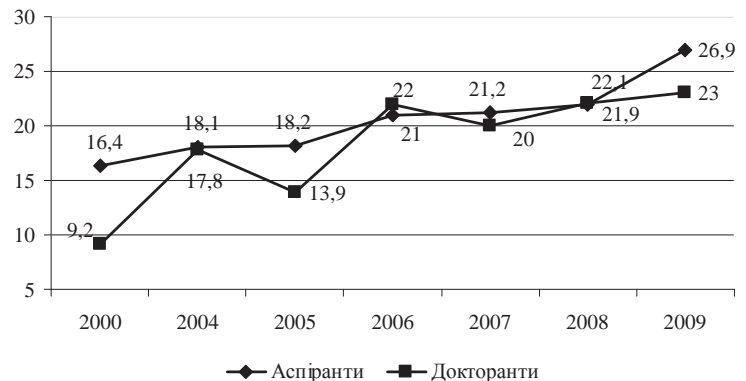
Джерело: [7, с. 330].

нові доповіді президента Американського товариства інженерної освіти, який досліджував досвід роботи провідних технічних вищих навчальних закладів Росії (до речі, підготовка наукових кадрів в Україні мало чим відрізняється від російської системи) з метою оцінки якості підготовки інженерів і наукових кадрів. А тому цю оцінку ми можемо адресувати і собі. Тим більше, що і кількісні параметри роботи, перш за все аспірантури, не відповідають потребам економіки. До цього часу з погляду економічних потреб існує великий дисбаланс. Соціально-гуманітарні спеціальності перевищують 50% серед аспірантів і докторантів. Підготовка останніх не відповідає прогнозним потребам наукової, інноваційної та освітньої сфер державного підпорядкування.

Нерідко велика кількість аспірантів зумовлює складність щодо забезпечення високого рівня керівництва. Це перш за все стосується сфери юриспруденції. У той же час наявність аспірантури у вищих навчальних закладах імітує в останньому наукову діяльність і є чи не єдиним фактором виявлення наукової активності.

Політика багатьох вищих навчальних закладів спрямована на збільшення переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка аспірантів, у тому числі на відкриття спеціальностей нерідко далеких від основного профілю наукової діяльності ВНЗ. Особливо активно відкриваються аспірантури соціально-гуманітарного профілю, які користуються попитом на ринку освітніх програм та ринку праці.

З метою модернізації післявузівської освіти, зокрема в рамках Болонського процесу, ми маємо здійснити перехід до присудження доктора філософії (PhD), маючи при цьому на увазі, що кожна європейська країна прагне поліпшити якість підготовки кадрів вищої кваліфікації в контексті загальноєв-

Рисунок 2. Випуск аспірантів і докторантів із захистом дисертації від загальної кількості випускників, %

ропейських вимог, але і враховувати національні особливості.

Скажімо, англійська система передбачає один ступінь, хоча останнім часом запроваджується тут і другий — doctor of science. Французька система передбачає також вищий щодо PhD ступінь, який дуже важко здобути. На відміну від англійської системи, де для здобуття другого ступеня передбачається 3 роки навчання, французька модель передбачає 6 років підготовки і називається grande docteur. Щоб отримати такий науковий ступінь, необхідно мати близько 20 років наукової праці.

Заслугує на увагу, на наш погляд, і німецька система, яка, до речі, реалізується нині й у Польщі. Там визнаними є доктор філософії і вищий щодо нього — доктор-габолітат.

Очевидно, й у нас для підвищення авторитету науки доцільно зберегти двоступеневу систему атестації. З цієї метою наша аспірантура має бути максимально наближена до критеріїв PhD. А це означає, що вона має перейти на більш тривалий (4-річний) термін навчання. Адже нині аспіранти практично рік витрачають на підготовку та складання іспитів кандидатського мінімуму. Тож не дивно, що останнім часом усе частіше лунають виступи науковців про доцільність відміни здачі іспитів, зокрема, з філософії та іноземної мови, мотивуючи це тим, що нинішні аспіранти вивчали вищезазначені предмети у вищих навчальних закладах. Тобто система аспірантської підготовки потребує:

— подальшого вдосконалення системи атестації кадрів вищої наукової кваліфікації;

— підвищення вимог, що ставляться при захисті дисертації;

— реструктуризації дисертаційних спеціалізованих рад, забезпечивши їх формування виключно з висококваліфікованих фахівців — професіоналів.

Для поліпшення системи підготовки висококваліфікованих кадрів через аспірантуру, крім зазначеного вище, доцільно, на наш погляд, збільшити прийом здобувачів із досвідом наукової діяльності, а також через магістратуру, де вже є певна практика наукової діяльності. Однак слід мати на увазі, що при такому підході може виникнути загроза втрати частини талановитої молоді, яка після закінчення вищого навчального закладу, потрапивши на роботу в бізнесові структури із солідною винагородою, нерідко скептично оцінює перспективи своєї майбутньої наукової діяльності з позиції матеріальної складової.

Саме з цієї причини науково-дослідні інститути щороку залишають тисячі талановитих фахівців, яких не влаштовує не лише оплата праці, а й умови досліджень. У цих обставинах до керівництва аспірантами нерідко залучаються фахівці, які до цього не готові. Потребує подальшого вдосконалення й робота докторантури. Як відомо, найпродуктивнішим вважається вік від 35 до 45 років. Виходячи з цього, можна сказати, що нині недосконалою є вікова структура докторантів, серед яких понад 50% становлять докторанти, віком 40 років і більше, особливо в закладах, які функціонують на базі ВНЗ. Найбільше їх у Луганській, Одеській, Харківській областях та м. Києві.

Забезпеченню підготовки висококваліфікованих кадрів у контексті вимог формування єдиного освітньо-наукового простору має сприяти посилення гуманітарної функції аспірантури та докторантури.

Підвищити якість підготовки кадрів в аспірантурі та докторантурі можна шляхом здійснення моніторингу наукових потреб з різних наукових напрямів. Фінансування аспірантури й докторантури має бути прив'язано до фінансування науки. Ці заклади повинні концентруватись у творчо активних наукових колективах.

Як уже зазначалося, якість підготовки в аспірантурі залежить від якості підготовки у вищих навчальних закладах. На жаль, до цього часу в системі ВНЗ не сформовано спеціального модуля підготовки висококваліфікованого фахівця, спрямованого на наступну наукову діяльність, хоча введення навчальних програм з академічним ступенем чи квалі-

фікацією магістр сприяє відбору талановитої молоді, мотивованої на наукову діяльність.

Водночас потребує підвищення вимог до дисертації. У цьому контексті необхідно забезпечити: єдність методології, теорії і практики в організації вузівського освітньо-виховного процесу; активну взаємодію і співробітництво студентів, аспірантів і викладачів; комплексність освітнього, дослідницького і виховного процесу; системність і послідовність у навчанні; взаємозв'язок освітніх, розвиваючих і виховних функцій педагогічного процесу; безперервність і відкритість вузівської й післявузівської освіти до потреб соціально-економічної і культурного розвитку суспільства.

Усе це, на наш погляд, сприятиме прискоренню входження України в єдиний освітньо-науковий простір, формуванню конкурентоспроможних фахівців XXI століття.

Таке становище в системі післядипломної освіти обумовлює необхідність розробки нової законодавчої бази, яка б визначала політику формування цієї освіти в умовах ринку і була орієнтована на задоволення потреб особистості в освіті та забезпечення ринку праці висококваліфікованими фахівцями.

ВИСНОВОК

Таким чином, майбутнє нашої країни значною мірою буде залежати від модернізації аспірантури та докторантури, від якості підготовки в них кадрів. А кожен із тих, хто бажає навчатись у цих закладах, має користуватись наступними принципами:

— рівності, який передбачає, що науковець не має привілеїв при аргументації відстоюваних ним наукових положень;

— об'єктивності, що оберігає інтелектуальний поєдинок — наукову дискусію — від переродження у змагання гострих слів, демонстрацію пустої красномовності;

— поваги, який не допускає заміни логічних висновків, що відносяться до досліджуваного питання, висловлення, що принижують гідність інших досліджень;

— демократизму, який забороняє підміну роздумів наказами, погрозами та іншими формами прояву зверхності над іншими дослідниками.

Дотримання останніх сприятиме поліпшенню підготовки кадрів не лише для навчальних закладів, зокрема вищих, але й для сфери управління та реальної інноваційної економіки, залучення аспірантів і докторантів із зарубіжних країн. Адже у 2009 р. кількість останніх становила лише 588 осіб, серед яких 50,8% обрали технічні та медичні науки.

Література:

1. Звонников В.И. Качество образования, или кое-что новое о в рыночной проблеме / В.И. Звонников // Высшее образование сегодня. — 2009. — № 8. — С 30—68.
2. Иванищева Т. Формирование предпринимательского потенциала через систему бизнес-образование / Т. Иванищева // Человек и труд. — 2007. — № 1. — С. 50—52.
3. Куценко В.І. Вища і післядипломна освіта в ринкових умовах / В.І. Куценко. — К.: РВПС України НАН України. — 2009. — 224 с.
4. Менеджмент, маркетинг и экономика образования: учеб.пособие; под ред. А.П. Егоршина, Н.Д. Никандрова. — [2-е изд., перераб.]. — Новгород, 2004. — 526 с.
5. Савельев Б. А. Оценки уровня обученности студентов в целях аттестации образовательного учреждения профессионального образования / Б.А. Савельев, А.С. Масленников. — М.: Лотос, 2003. — 241 с.
6. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2008 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України): [стат.зб.]. — К.: Дежкомстат, 2008. — С. 52
7. Статистичний щорічник України за 2009 рік: [стат.зб.]. — К.: Державне підприємство «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. — 566 с.

Стаття надійшла до редакції 27.04.2011 р.